

Βιβλιοστάσιον

Alexandar I. Smotchevski,
*Διευθετήσεις κανονικῶν ζητημάτων στὴν
Ἐκκλησίᾳ τῆς Βουλγαρίας
κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα (μέχρι τὸ 1944),*
διδ. διατριβή, Θεολογικὴ Σχολὴ Α.Π.Θ.,
Θεσσαλονίκη 2023, 577 σσ.

Ἐκκλησιο-κανονικὰ παραλειπόμενα
τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος (1872)
στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Βουλγαρίας
κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα (μέχρι τὸ 1945)

Τὸ ἐκκλησιο-κανονικῆς ὕφης βουλγαρικὸ
σχίσμα τοῦ 1870 ἐγγράφεται στὰ εὐρύ-
τερα ἐκκλησιο-κανονικὰ προβλήματα
ποὺ ἐμφανίσθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς
Β' χιλιετίας σὲ σύνολο τὸ χριστιανικὸ
στερέωμα. Πράγματι, ἡ Β' χιλιετία γέν-
νησε, μὲ ἄτυπο ἐκκλησιολογικῆς ὕφης
πολλαπλασιασμό, καινοφανῆ ἐκκλησιο-
κανονικὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνι-
χνεύονται στὰ γενεσιουργὰ αἷτια τῶν
ἐκκλησιο-κανονικῶν ζητημάτων τῆς Α'
χιλιετίας. Αὐτὰ τὰ τελευταῖα εἶχαν προ-
καλέσει καὶ τὴν ἀνάδυση τῶν Κανόνων τῆς
Ἐκκλησίας. Κατὰ συνέπεια, τὰ ζητήματα
τῆς Β' χιλιετίας σαφῶς δὲν βρίσκουν οὔτε
ἄμεση ἀντιστοίχιση οὔτε ὁρατὰ στοιχεῖα
ἐπίλυσής τους στὰ κανονικὰ κείμενα τῆς
Α' χιλιετίας. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ σημαίνει,
καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἔλεγε κανεὶς, ὅτι οἱ
ὑπάρχοντες Ἱεροὶ Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας
δὲν ἔχουν *ad hoc* ἀναφορὲς ἢ προβλέψεις
γιὰ τὰ καινοφανῆ ἐκκλησιο-κανονικὰ

ζητήματα τῆς Β' χιλιετίας καὶ τοῦ σήμερα.
Ἔχουμε ἐπομένως ζητήματα στὴν ἐποχὴ
μας, ποὺ δὲν τὰ ἀντιμετωπίζουν κειμενικὰ
οὔτε τὸ κανονικὸ ὕλικό (Α' χιλιετία) τῶν
Κανόνων, οὔτε τὸ κανονολογικὸ ὕλικό
(11ος-15ος αἰ.) τῶν Ἑρμηνευτῶν καὶ Σχο-
λιαστῶν τῶν Κανόνων. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ Α'
χιλιετία χαρακτηρίζεται ἀπὸ χριστολογικὰ
προβλήματα, τὰ ὁποῖα προέκυψαν σὲ ὅλο
τὸ εὖρος τῆς καὶ τὰ ὁποῖα ἐπιλύθηκαν
ἐπιτυχῶς στὸ σύνολό τους συνοδικά,
ἡ Β' χιλιετία χαρακτηρίζεται κυρίαρχα
ἀπὸ προβλήματα ἐκκλησιολογικὰ καὶ
κανονικὰ, καινοφανῆ καὶ ἄγνωστα γιὰ
τὴν Κανονογέννηση καὶ τὴν Κανονικὴ
Παράδοση τῆς Α' χιλιετίας. Στὸ πλαίσιο
τῆς κανονολογικῆς ἐν γένει ἔρευνας,
ἐπιχειρεῖται νὰ ἐντοπισθοῦν αὐτὰ τὰ
ἐκκλησιο-κανονικὰ προβλήματα [ἐνδεικτι-
κὰ γιὰ παράδειγμα, ἡ συνεδαφικότητα
καὶ «σύγχυση τῶν Ἐκκλησιῶν» (καν. 2/
Β', ἐκκλησιο-κανονικὸς σαβελιανισμός), ἡ
συνεδαφικὴ πολυδικαιοδοσία, ἡ πρισμα-
τικὴ κανονικότητα, ὁ ἐκκλησιαστικὸς
κουλτουραλισμός, ὁ ριτουαλισμός, ὁ
κονφεσιοναλισμός, ὁ ἐθνοφυλετισμός, ὁ
αὐτοκεφαλισμός, οἱ ὑπερβατικὲς δικαιο-
δοσίες τῆς ἐκκλησιαστικῆς «Διασπορᾶς»,
ὁ ἐκκλησιαστικὸς παγκοσμισμός, οἱ ἀντι-
ἐκκλησιο-κανονικὲς καθηλώσεις, κ.ἄ.] καὶ
νὰ προσεγγισθοῦν ἱστορικὰ καὶ θεολογικά,
ἐκκλησιολογικὰ καὶ κανονικὰ, ἐρευνητικὰ
καὶ βιβλιογραφικά. Ταυτόχρονα παρ-
έχεται ἡ δυνατότητα διαμόρφωσης ἐπι-

στημονικών προτάσεων πρὸς ἐπίλυση αὐτῶν τῶν ἐκκλησιο-κανονικῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα παραμένουν ἄλυτα, ὅπως καὶ τὰ προσφάτως καινοφανῆ ἀνθρωπολογικὰ προβλήματα βιοντολογίας τῆς Γ' πλέον χιλιετίας, καθὼς αὐτὰ κεῖνται καὶ ὡκεανοπλοῦν σὲ ἀχαρτογράφητα ἀκόμη νερὰ καὶ χρῆζουν εὐρύτερης μελέτης, ἔρευνας καὶ σπουδῆς, προσωπικῆς, συλλογικῆς καὶ συνοδικῆς.

Ἡ Β' χιλιετία ἐπομένως ἔχει ὄντως νὰ ἐπιδείξει συγκεκριμένα ἀντι-εκκλησιο-κανονικὰ παραδείγματα σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ ἐκκλησιακοῦ κοινωνιοχώρου. Ἱστορικά, ἡ ἀποκλίνουσα ἐμφάνιση ἀντικανονικοτήτων ξεκινᾷ συστηματικὰ καὶ ἐνσυνείδητα ἀπὸ τὸν 11ο αἰ.: ἐξαπλώνεται μετὰ τὸ ἔτος 1054 τοῦ ἰδίου αἵωνα στὸν διατοπικὸ Ἐκκλησιακὸ χώρο τῆς Χριστιανικῆς Οἰκουμένης καὶ διαποτίζει στὸ σύνολο τῆς Β' χιλιετίας τὴ Ρωμαιο-Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τῆς ὁποίας ξεπήδησε τὸ φαινόμενο τῆς ἐκκλησιακῆς συνεδαφικότητος (Ριτουαλισμός), τοὺς Προτεστάντικους ἐκκλησιακοὺς σχηματισμοὺς μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς Διαμαρτυρήσεως πρὶν ἀπὸ ἀκριβῶς 500 χρόνια καὶ ἐπέκεινα (Κονφεσιοναλισμός), καὶ προσφάτως τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ Βουλγαρικὸ σχίσμα τοῦ 1870 καὶ ἐφ' ἑξῆς (Ἐθνοφυλετισμός-ἐθνοφυλετικὴ ἐκκλησιακὴ συνεδαφικότητα). Πρόκειται γιὰ τρεῖς παράλληλες καταστάσεις, ποὺ ἀναπτύχθηκαν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Β' χιλιετίας. Πρόκειται γιὰ τὸν Ριτουαλισμὸ (ἀπὸ τὸ *Ritus*) τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν,

γιὰ τὸν Κονφεσιοναλισμὸ (ἀπὸ τὸ *Confessio*) τῶν Προτεστάντων καὶ γιὰ τὸν Ἐθνο-φυλετισμὸ τῶν Ὁρθοδόξων (ἀπὸ τὸν συγχυτικὸ συνδυασμὸ Ἐθνους καὶ Φυλῆς ὡς προτεραιότητων ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας). Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ τὸ τριπλὸ πρόβλημα μὲ κοινὸ παρανομαστή, μοναδικὸ ἐν τέλει ἀλλὰ καὶ πολυπρόσωπο, ἀλγεινὴ κληρονομιά τῶν ἐκκλησιολογικῶν μεταβολῶν τῆς Β' χιλιετίας¹, διαταράσσει ἐδῶ καὶ ἐνάμιση αἰῶνα τώρα (1870-2023) τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στὸ σύνολό της σὲ ὁλόκληρη τὴν ὑφήλιο.

Στὰ 1872 ἡ Πανορθόδοξη Σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως (μὲ ἐξαίρεση τὸ Ἑλληνορθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων καὶ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Ρωσίας) καταδίκασε τὸν ἐθνοφυλετισμὸ, χαρακτηρίζοντάς τον ὡς «ἐκκλησιολογικὴ αἵρεση» καὶ ἀλλοίωση τῆς γνήσιας χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς ὁρθόδοξης παράδοσης. Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς συνοδικῆς καταδίκης ἦταν ἡ δημιουργία, μὲ βάση τὸ ἐθνικὸ κριτήριον, μιᾶς ξεχωριστῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησιακῆς ὀντότητας-Ἐξαρχίας μέσα στὸ κανονικὸ ἔδαφος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπομένως ἡ θεολογικὴ αἰτιολόγηση μιᾶς τάσεως ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ ἀποκτᾷ ἐρείσματα στοὺς κόλπους τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀνὰ τὴν οἰκουμένη. Ὅμως, ἐνῶ ἡ συνοδικὴ καταδίκη ὑποτίθεται ὅτι θὰ σταματοῦσε ἢ ἔστω θὰ ἐπιβράδυνε τὴν ἐπέκταση τοῦ ἐθνοφυλετισμοῦ μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων πιστῶν καὶ τῶν Ὁρθοδόξων κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν, συνέβη ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο· ἡ ἐμφάνιση δηλαδὴ καὶ ὁ

1. Πρὸβλ. τὴν Ἐκκλησιακὴ Ἐκκλησιολογία τῆς Α' χιλιετίας, ποὺ μετατρέπεται σὲ Ριτουαλιστικὴ Ἐκκλησιολογία γιὰ τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς (12ος/13ος αἰ.), σὲ Κονφεσιοναλιστικὴ-Ὁμολογιακὴ Ἐκκλησιολογία γιὰ τοὺς Διαμαρτυρόμενους (16ος αἰ.) καὶ σὲ Ἐθνοφυλετικὴ Ἐκκλησιολογία γιὰ τοὺς Ὁρθοδόξους (19ος αἰ.).

πολλαπλασιασμός των ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν μὲ κριτήριο σύστασης αὐτὸ ποὺ συνοδικὰ καταδικάστηκε: τὸν Ἐθνοφυλετισμό...

Μετὰ τὴν αὐθαίρετη διακήρυξη τῆς Ἑδαφικῆς Αὐτοκέφαλῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τὸ 1833, Αὐτοκεφαλία ποὺ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀνακήρυξε ἐκκλησιο-κανονικὰ τὸ 1850, ἡ Ὁρθόδοξη Ἑδαφικὴ Ἐκκλησία τῆς Σερβίας ἀπέκτησε ἐπίσης κανονικὰ τὴν Αὐτοκεφαλία τῆς τὸ 1879, ἡ Ἑδαφικὴ Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας τὸ 1885, ἡ Ἑδαφικὴ Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας τὸ 1937, ἐνῶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἑδαφικὴ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας ζήτησε συγχώρεση γιὰ τὸ προκληθὲν ἐκκλησιολογικο-κανονικὸ σχίσμα (1870-1945) καὶ ἀπέκτησε ἐπίσης μέσα ἀπὸ μία κανονικὴ διαδικασία τὸ Αὐτοκέφαλό της ἀπὸ τὴν Μητέρα-Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1945. Στὴν πολυπτυχὴ αὐτὴ προοπτικὴ ἔρευνας, ἀνάδειξης καὶ ἐπίλυσης κυρίως τῶν ἐκκλησιο-κανονικῶν προβλημάτων κατὰ προτεραιότητα ἐντάσσονται καὶ διάφορες μελέτες καὶ διδακτορικὲς διατριβές, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὰ ζητήματα αὐτὰ μὲ ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα καὶ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια.

Ἔτσι, στὴ Θεσσαλονίκη, στὰ τέλη Δεκεμβρίου 2023, καὶ στὴν ἐκεῖ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, παρουσιάστηκε πρὸ τῶν Χριστογενένων σὲ προβλεπόμενη συνεδρία μία ἀξιόλογη διδακτορικὴ διατριβὴ Κανονικοῦ Δικαίου ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἐξαίρετου συναδέλφου καὶ Προέδρου τοῦ Τμήματος Νικολάου Μαγγιώρου, Καθηγητῆ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου τῆς οἰκείας Σχολῆς, στὴν ὁποία ὁ ὑποφαινόμενος ἦταν μέλος τῆς Τριμελοῦς Εἰσηγητικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς Ἑπταμελοῦς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς. Ὁ Δρ. Alexandar I. Smotchevski, ἐκ Βουλγαρίας ὁρμώμενος, ἓνας νέος καὶ

φέρελλπς ἐρευνητῆς, πολυταλαντοῦχος καὶ πολὺγλωσσος, καταπιάστηκε μὲ ἓνα σύγχρονο, ἐπίκαιρο καὶ ὑπὸ διαμόρφωση ἀκόμη ἀντικείμενο, ποὺ ἐνδιαφέρει τόσο τοὺς ἐκκλησιαστικολόγους ὅσο καὶ τοὺς κανονολόγους, ἀλλὰ καὶ ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὸ Δίκαιο τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Θρησκευμάτων. Ἡ διδακτορικὴ ἐργασία τιτλοφορεῖται: *Διευθετήσεις κανονικῶν ζητημάτων στὴν Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὸν 20ῦ αἰῶνα (μέχρι τὸ 1944)*, Θεσσαλονίκη 2023, σὲ 577 πυκνογραμμένες σελίδες, καὶ ἀποτελεῖ τὴν συνεπτυγμένη μορφή μιᾶς ἐκτεταμένης καὶ πληθωρικῆς ἔρευνας, μὲ πλουσιώτατη βιβλιογραφία καὶ διευκρινιστικοὺς πίνακες, ὅπως ἀπαιτεῖ μία ἐκτεταμένη συγκριτικὴ ἐπιστημονικὴ μελέτη.

Ἡ προβληματικὴ τῆς διατριβῆς παραπέμπει σὲ μία πρόταση ἔρευνας, ποὺ ἀποτελεῖ μία ἐπίσημη πρώτη στὴν Ἑλλάδα συστηματικὴ καταγραφή καὶ ταξινόμηση τῆς παρουσίας τοῦ παραπάνω ζητήματος μετὰ τὸ βουλγαρικὸ σχίσμα (1870) καὶ τὴ συνοδικὴ καταδίκη του ὡς ἐκκλησιολογικῆς αἰρέσεως (1872).

Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ παρούσα ἐργασία πραγματεύεται τὸ ἀξονικὸ θέμα: «Διευθετήσεις κανονικῶν ζητημάτων στὴν Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὸν 20ῦ αἰῶνα (μέχρι τὸ 1944)». Ἡ διατριβὴ ἐκτείνεται σὲ 524 σελίδες καὶ συνοδεύεται ἀπὸ Παράρτημα ἐγγράφων [53 σσ.], Μερίζεται σὲ πρόλογο, εἰσαγωγή, ἑξὶ κεφάλαια καὶ ἐπίλογο.

Γιὰ μία σχηματικὴ ἀπεικόνιση τῆς διατριβῆς, ἡ ὁποία θὰ διευκολύνει τὸν παρόντα ἀναγνώστη στὴν καλύτερη κατανόησίν της δομικὰ καὶ περιεχομενικά, ἡ δομὴ τῆς μελέτης ἔχει ὡς ἑξῆς: Προτάσσονται κατὰ σειρὰν ὁ Πρόλογος, τὰ Περιεχόμενα, οἱ Βραχυγραφίες καὶ ὁ Πίνακας Μετατροπῆς τοῦ σλαβικοῦ ἁλφαβήτου σὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες

καὶ μία ἐκτενὴς περίληψη στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα (Summary). Ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορικο-κανονικὴ Εἰσαγωγὴ ποὺ ἀναφέρεται συνοπτικὰ (α) στοὺς στόχους, τὴ μεθοδολογία καὶ τὴ δομὴ τῆς διατριβῆς, (β) στὴν προϊστορία τοῦ βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος καὶ (γ) στὴ σχετικὴ κανονικὴ ὁρολογία καὶ τὴν ἀντιστοιχία χρονολογία. Ἀκολουθοῦν τὸ κύριο σῶμα τῆς διατριβῆς, ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἑξι κεφάλαια καὶ ὕστερα ὁ Ἐπίλογος. Ἡ βιβλιογραφία (Πηγές – Βοηθήματα) χωρίζεται σὲ δύο μέρη: Ἀρχεῖα καὶ Δημοσιεύματα. Παρατίθεται Χρονολογικὸς Πίνακας τῶν κυριώτερων Ἀρχεῖακων πηγῶν. Τέλος, ἡ διατριβὴ ὁλοκληρώνεται μὲ Παράρτημα ἐγγράφων, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τόσο δημοσιευμένα ὅσο καὶ ἀδημοσίευτα ἔγγραφα.

Οἱ ἐρευνητικὲς στοχεύσεις τῆς ἐργασίας συνοψίζονται στὰ ἑξῆς κύρια σημεία:

- Ἱστορικο-κανονικὴ ἐξερεύνηση, περιγραφή καὶ ἀνάλυση τῶν διευθετήσεων τῶν κυριότερων κανονικῶν ζητημάτων ποὺ προέκυψαν κατὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας στὴν ἀνάδυσή της ἀπὸ τὴν Ἀγία καὶ Μεγάλῃ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1872) ἕως τὴν ἄρση τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος (1945) μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν κρίσιμη περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου (1919-1939).

- Νομοκανονικὴ θεώρηση καὶ ἀξιολόγηση –μὲ ἀναφορὰ σὲ δημοσιευμένα καὶ πλεῖστα ἄλλα ἀδημοσίευτα ἔγγραφα– τῶν ἱστορικο-ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἱστορικο-πολιτικῶν γεγονότων ἀπὸ τὴ γένεση καὶ τὴν ὀριστικὴ παγίωση τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος (1870-1872) μέχρι τὸ καταληκτικὸ ἔτος τῆς ὁλοκληρώσεως τῶν ποικίλων γενόμενων διευθετήσεων τοῦ 1944.

- Διττὴ προσέγγιση, ταυτόχρονα τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς (διορθόδοξης) κατάστασης (*status quo*) τῆς

Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὴν προαναφερθεῖσα περίοδο.

- Ἀξιολόγηση τῶν αἰτίων γιὰ τὴ μεταίωση τῶν προσπαθειῶν γιὰ τὴν ἄρση τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κανονικῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας μὲ τὶς ὑπόλοιπες Ὀρθόδοξες κατὰ τόπους Αὐτοκέφαλες Ἐκκλησίες.

Ὡς κριτήριον τῆς ὡς ἄνω ἀξιολόγησας ἀναδεικνύεται ἡ Κανονικὴ Παράδοση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Α΄ χιλιετίας (1ος-9ος αἰῶνες), ἐνῶ ἡ διαμορφωθείσα κατὰ τὴν Β΄ χιλιετία κανονιστικὴ, ὑπομνηματιστικὴ καὶ νομοκανονικὴ παράδοση ἀξιοποιεῖται ὡς δευτερευούσης σημασίας πηγὴ καὶ κριτήριον.

Τὸ κύριο σῶμα τῆς ἐργασίας χωρίζεται, ὅπως προαναφέρθηκε, σὲ ἑξι κεφάλαια, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἐρευνητικοὺς στόχους, καθὼς καὶ στὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας (1872-1944).

Ἀναλυτικώτερα, ἡ μέχρι τῶρα διεξαχθεῖσα ἐρευνα, ὅπως καθίσταται φανερό ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴ διεθνὴ βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος, ἐπικεντρώνεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν περίοδο τῆς γένεσης καὶ τῆς παγίωσης τοῦ βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος (19ος αἰ.), ἀγνοώντας τὴ μετέπειτα πορεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας μέχρι τὴν ἄρση τοῦ σχίσματος (1900-1945). Μέχρι τώρα, ἡ προσοχὴ ἐπικεντρωνόταν κυρίως στὸ λεγόμενο «ἔθνο-ἐκκλησιαστικὸ βουλγαρικὸ κίνημα» (1860-1870), στὴν ἱδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας (1870-1871), καθὼς καὶ στὶς ἐκκλησιο-κανονικὲς ἀποφάσεις τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλῃ Συνόδου τοῦ 1872 κατὰ τοῦ Ἐθνοφυλετισμοῦ. Πάντως, στὴ βιβλιογραφία τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐξετάζονται κατ' ἐξοχὴν ἱστορικο-πολιτικὰ καὶ ἱστοριογραφικὰ καὶ σχεδὸν

ποτέ ἐκκλησιολογικά ἢ ἱστορικο-κανονικά. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν εἶχε μελετηθεῖ ἐπαρκῶς ἡ κανονικὴ πτυχὴ τοῦ ζητήματος.

Στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ παρουσιάζεται συστηματικὰ καὶ ἀναλύεται στὴν προοπτικὴ τοῦ θεολογικοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου τοῦ Κανονικοῦ καὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας, καθὼς καὶ πλείστων ἄλλων ἀδημοσίευτων ἀρχειακῶν πηγῶν (ἀξιοποιήθηκαν συνολικὰ περισσότερα ἀπὸ 120 ἔγγραφα ἀπὸ δεκαπέντε ἐλληνικά καὶ διεθνή, κρατικά καὶ ἐκκλησιαστικά, ἀρχεῖα), ἡ ἱστορικὴ ἀνάδυση καὶ πορεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ σουλτανικοῦ φιρμανίου (1870) ἕως καὶ τὴν ἄρση τοῦ σχίσματος (1945), μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν πορεία της κατὰ τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 20οῦ αἰ. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐπιχειρεῖται μία ὀλοκληρωμένη προσπάθεια ἀνάλυσης καὶ κανονικῆς θεώρησης τῆς λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας σὲ διορθόδοξο καὶ διαχριστιανικὸ ἐπίπεδο κατὰ τὴν περίοδο τοῦ σχίσματος (1872-1944), καὶ κυρίως κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου (1919-1939). Γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ πονήματος αὐτοῦ ὁ συντάκτης τῆς διατριβῆς ἔλαβε ὑπ' ὄψιν ἐκτεταμένο ἀριθμὸ πηγῶν, ποὺ εἴτε παραμένουν ἀνέκδοτες εἴτε ἔχουν δημοσιευθεῖ, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἔχουν τύχει τῆς δεούσης ἐπιστημονικῆς καὶ ἐκκλησιολογικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονες. Γιὰ πρώτη φορὰ κατατίθενται ἄγνωστες λεπτομέρειες ὅχι μόνον ἀφορῶσες τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς εὐρύτερης Μεσο-βαλκανικῆς περιοχῆς, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν κανονικὴ ἀντιμετώπιση ἐνδοεκκλησιαστικῶν καὶ ἐξωεκκλησιαστικῶν φαινομένων καὶ ἐξελίξεων.

Πέρα ἀπὸ τὸ ἀρχειακὸ ὑλικό, γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς διατριβῆς ἀποδελτιώθηκαν συστηματικὰ τὰ δημοσιεύματα τῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἐπισήμων περιοδικῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια καὶ Ὁρθοδοξία), τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Ἐκκλησία), τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (Πάνταινος) καὶ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (Νέα Σιών) ἀναφορικὰ μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας στὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο. Ὡς βασικὴ πηγὴ ἀξιοποιήθηκε ἡ ἐπίσημη ἐφημερίδα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας («Cărkoven vestnik», 1900 μέχρι σήμερα), καθὼς καὶ τὰ ἐπίσημα περιοδικὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας. Χρησιμοποιήθηκαν δὲ συνολικὰ πάνω ἀπὸ 40 περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες (1870 μέχρι σήμερα) σὲ πέντε εὐρωπαϊκὲς γλώσσες. Συγκεντρώθηκε καὶ μελετήθηκε διαπιστωμένα σχεδὸν ὅλη ἡ ὑπάρχουσα ἐλληνικὴ, βουλγαρικὴ καὶ ξενόγλωσση (ἀγγλική, γαλλικὴ, ρωσικὴ, σερβικὴ κ.ἄ.) βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος.

Ἐπὶ πλέον, ἡ δομὴ τῆς ἐργασίας ἀκολουθεῖ διττὴ, ταυτόχρονα χρονολογικὴ καὶ συστηματικὴ (θεματικὴ) προσέγγιση. Τὸ Α' κεφάλαιο μερίζεται σὲ δύο ὑποκεφάλαια. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Α' κεφαλαίου, τὸ πρῶτο ὑποκεφάλαιο, ἀσχολεῖται μὲ τὴ θεσμικὴ σύσταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας ὡς ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς ἐννομῆς τάξεως μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ σουλτανικοῦ φιρμανίου (1870) καὶ τὴ σύνταξη τοῦ πρώτου Κανονισμοῦ περὶ τῆς διοικήσεως τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας (1871), ὅπου ἐξετάζεται ἡ θέσπιση τοῦ Κανονισμοῦ (Καταστατικοῦ Χάρτη) τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας ὡς βασικοῦ νομοθετικοῦ κειμένου ποὺ ἴσχυε, στίς θεμελιώδεις διατάξεις του, μέχρι τὸ

1945/1953 και καθόρισε σέ σημαντικό βαθμό τὸν τρόπο λειτουργίας της κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο. Ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἐπικεντρώνεται στὰ βασικὰ ζητήματα τῆς ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης τῆς μέλλουσας νὰ συσταθεῖ Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα: συνοδική, λαϊκή ἢ προσωποπαγῆς Ἐκκλησία· πῶς πρέπει νὰ ὀριστεῖ ἡ θητεία τοῦ προκαθημένου της (ἐφ' ὅρου ζωῆς ἢ ἐκ περιτροπῆς)· ποιά πρέπει νὰ εἶναι ἡ συγκεκριμένη διαδικασία ἐκλογῆς τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐξαρχίας, τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαϊκοῦ «στοιχείου» στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση κ.ἄ.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ Α' κεφαλαίου, στὸ δεύτερο ὑποκεφάλαιο, ὁ σ. ἐπικεντρώνει τὴν προσοχή του στὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση καὶ ἐν γένει εἶναι ἀφιερωμένο στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας-Πολιτείας στὸ νεοσύστατο τότε Βουλγαρικὸ Κράτος, στὸ πλαίσιο τῶν συζητήσεων τῆς Α' Συντακτικῆς Ἐθνικῆς Βουλῆς τῶν Βουλγάρων γιὰ τὸ ἱστορικὰ πρῶτο Σύνταγμα τῆς Βουλγαρίας (1879), μὲ κύριο μέλημα τὴ συνταγματικὴ ρύθμιση τῶν σχέσεων μεταξὺ ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἐντὸς τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ἡ ἔρευνά του ἐπιδιώκει νὰ φωτίσει τὶς διαδικασίες, οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν στὴ διαμόρφωση τῶν νομοθετικῶν σχέσεων Ἐκκλησίας-Πολιτείας, ὅπως διατυπώθηκαν στὸ πρῶτο βουλγαρικὸ Σύνταγμα. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἐπισημαίνεται, τονίζεται καὶ ἀναδεικνύεται ὁ ἐσωτερικὸς διχασμός, ὁ ὁποῖος ὕφιστατο ἐπὶ δεκαετίες σέ θεσμικὸ ἀλλὰ καὶ προσωπικὸ ἐπίπεδο ἀνάμεσα στὶς «δύο Βουλγαρικὲς Ἐκκλησίες» (ἐντὸς τῆς Βουλγαρίας καὶ ἐντὸς τοῦ

Ὀθωμανικοῦ Κράτους ἀντίστοιχα) καί, κατ' ἐπέκταση, μεταξὺ τοῦ Ἐξάρχου καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀντίστοιχα.

Στὸ Β' κεφάλαιο –τὸ ὁποῖο εὐλογα εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο– παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ οἱ πολύμορφες, πολυδιάστατες καὶ πολυσήμαντες σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας μὲ τὶς ἄλλες Ὀρθόδοξες κατὰ τόπους Ἐκκλησίες (Διορθόδοξο ἐπίπεδο) κατὰ τὴν περίοδο τοῦ σχίσματος, καθὼς καὶ οἱ περιπτώσεις ἀντικανονικοῦ συλλειτουργοῦ ἐπισκόπων τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας μὲ ἐπισκόπους ἄλλων κανονικῶν Αὐτοκεφάλων κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν. Ἐξετάζεται κριτικὰ καὶ ἀποκρούεται ἡ διαμορφωθείσα θεωρία περὶ τῆς *Εὐχαριστιακῆς συλλειτουργίας* ὡς *θεραπείας* τῆς *μὴ κανονικότητος*. Ἀξίζει μὲ ἔμφαση νὰ τονισθεῖ ἐδῶ, γιὰ νὰ τύχει ἰδιαίτερης προσοχῆς, αὐτὸ ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναδείξει ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ μέσα ἀπὸ τὶς ἐρευνητικὲς γραμμὲς της. Παρουσιάζονται πράγματι χρονολογικὰ οἱ σχέσεις καὶ ἐπαφές τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας μὲ κάθε ἐκασταχοῦ Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ (1872-1944) καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ὑλοποιούμενη ἐκκλησιο-κανονικὴ ἔρευνα ἐξετάζεται κριτικὰ καὶ ἀποδοκιμάζεται βάσει πάντοτε τῶν Ἱερῶν Κανόνων ἡ ἐπικρατοῦσα στὴ βουλγαρικῇ, τῇ ρωσικῇ καὶ τῇ ρουμανικῇ θεολογίᾳ –ἡ τελευταία αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ πρώτη διδάξασα (1930)– *θεωρία περὶ τῆς Εὐχαριστιακῆς συλλειτουργίας ὡς θεραπείας τῆς ἀντικανονικότητος*.

Στὸ Γ' κεφάλαιο διερευνῶνται οἱ σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας μὲ τὶς ἐτερόδοξες Ἐκκλησίες (στὸ πλαίσιο τῆς ὑπὸ ἀνάδυση τότε Οἰκουμενικῆς Κίνησης) κατὰ τὴν περίοδο τοῦ σχίσματος (1872-1944). Τονίζεται ἐδῶ κυρίως ὁ ρόλος τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης ὡς πεδίο

συνάντησης, ἐπικοινωνίας καὶ συνεργασίας τῶν Ὁρθοδόξων.

Στὸ Δ' κεφάλαιο ἐξετάζονται ἡ συγ-κεκριμένη περιπτωσιολογία καὶ ἡ κανονικὴ διαδικασία ἐπιστροφῆς καὶ κανονικῆς ἀποδοχῆς Βουλγάρων σχισματικῶν (κληρικῶν καὶ λαϊκῶν) στοὺς κόλπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως βάσει τῆς κανονικῆς πράξεώς του. Μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ ἀναλύεται ἡ συζήτηση γιὰ τὴν κατ' ἀκρίβειαν ἢ κατ' οἰκονομίαν διαχείριση τοῦ ζητήματος περὶ τῆς ἀναχειροτόνησης τῶν πρώην σχισματικῶν.

Ἀντικείμενο τοῦ Ε' κεφαλαίου ἀποτελοῦν οἱ προσπάθειες γιὰ ἄρση τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος ἀπὸ τὸ 1872 ἕως καὶ τὴν τελευταία προσπάθεια τῆς Διορθόδοξης Προκαταρκτικῆς Ἐπιτροπῆς (Ἅγιον Ὅρος, 1930). Ἡ ἱστορικο-κανονικὴ ἀνάλυση ἐδῶ βασίζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σὲ ἀδημοσίευτες ἀρχειακὲς πηγές πού προέρχονται τόσο ἀπὸ βουλγαρικὰ ὅσο καὶ ἀπὸ ἐλληνικὰ ἀρχεῖα. Τὸ κεφάλαιο ἐξαντλεῖ, στὸν βαθμὸ τοῦ δυνατοῦ, ὅλες τὶς πτυχές τῶν διαπραγματεύσεων κατὰ τὴν περίοδο 1930-1934. Οἱ πληροφορίες, πού ἀρκετὲς φορὲς δίστανται μεταξὺ τους, παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ καὶ ἐξετάζονται κριτικὰ, προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ μία σχετικὰ ὁλοκληρωμένη καὶ πλήρης εἰκόνα τῶν διαδραματισθέντων ἱστορικῶν γεγονότων. Τονίζεται ὁ ρόλος τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴ διευθέτηση τῶν προσπαθειῶν γιὰ ἄρση τοῦ σχίσματος, πού κατὰ τὴν εἰρημένην περίοδο ἀποτέλεσαν κυρίως μεμονωμένες ἐνέργειες καλῆς θελήσεως συγκεκριμένων προσώπων.

Στὸ ΣΤ' καὶ τελευταῖο κεφάλαιο γιὰ πρώτη φορὰ στὴ διεθνή βιβλιογραφία ἐπιχειρεῖται μία ὁλοκληρωμένη προσπάθεια κανονικῆς θεώρησης καὶ λεπτομεροῦς παρουσίας τῶν διαπραγματεύσεων

περὶ ἄρσεως τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος μὲ τὴν πανορθόδοξη πρωτοβουλία τῆς Προκαταρκτικῆς Διορθόδοξης Ἐπιτροπῆς (Ἅγιον Ὅρος, 1930). Βάσει ἀνεκδότων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγνώστων ἀρχειακῶν πηγῶν, προτείνεται ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: Γιατί ἀπέτυχε ἡ τελευταία καὶ ἡ σημαντικώτερη προσπάθεια γιὰ ἄρση τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος (1930-1934-1937);

Στὸν Ἐπίλογο ὁ ἐρευνητὴς συνάγει τὰ σημαντικώτερα πορίσματα τῶν παραπάνω ἐνοτήτων, τονίζοντας τὴ δι-ορθόδοξη μεθοδολογικὴ προσέγγιση, ἡ ὁποία προτείνεται στὴ διατριβὴ ὡς κατευθυντήρια γραμμὴ τῆς μελέτης, δεδομένου ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ ἐξ ὀρίσμου γεγονὸς κοινωνίας. Ἡ διατριβὴ περιορίζεται σαφῶς στὰ χρονολογικὰ ὅρια τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος (1872-1944), χωρὶς νὰ προβαίνει σὲ ἱστορικο-κανονικὴ ἀνάλυση τῆς κατοπινῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας. Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς τέθηκε ἐκ τῶν πραγμάτων, δεδομένου ὅτι ἡ ἄρση τοῦ σχίσματος καὶ ἡ ἐκχώρηση τοῦ Αὐτοκεφάλου στὴν Ἐκκλησία τὴν ἐν Βουλγαρίᾳ (1945) ἐκ μέρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἀποτελέσει ὁλόκληρη διαδικασία, ὑπὸ ἐντελῶς διαφορετικῆς ἱστορικο-πολιτικῆς συνθήκης, οἱ ὁποῖες χρήζουν εἰδικῆς ἐνδελεχοῦς καὶ αὐτοτελοῦς μελέτης.

Συμπερασματικὰ, μὲ τὴν ἐκτεταμένη ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε στὴν ἐν λόγω διατριβὴ παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ μία συστηματικὴ μελέτη τῶν ἀναφυνέντων κατὰ τὴν εἰρημένην περίοδο (1872-1944) κανονικῶν καὶ νομο-κανονικῶν ζητημάτων στὴν Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας. Καὶ ἡ προσφορά της, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι καλύπτει ἓνα βιβλιογραφικὸ κενὸ

τόσο στην ελληνική όσο και στην διεθνή βιβλιογραφία. Τοιουτοτρόπως, η παρούσα διατριβή δίδει μία νέα διάσταση στην κανονική μελέτη του πολυθρύλτου βουλγαρικού σχίσματος.

Ο εκ Βουλγαρίας όρωμένος Άλέξανδρος Smotchevski επέδειξε ένα φιλέρευνο αντικειμενικό και κριτικό πνεύμα, και ιδιαίτερα για την έρευνα των Ίερών Κανόνων και της ιστορικο-κανονικής πορείας της Έκκλησίας, και ποτέ δεν έπεσε στον πειρασμό να υποτάξει την επιστημονική δεοντολογία στο είδωλο της έθνικα ή έθνικιστικά νοούμενης ιστορίας, αλλά πάντοτε είχε ως κριτήριο το άνόθευτο πνεύμα των Ίερών Κανόνων της Α΄ χιλιετίας μαζί με την αναλλοίωτη Έκκλησιολογία της Έκκλησίας, ή όποια έκπηγάζει και εκπορεύεται από αυτούς.

Η μελέτη του κ. Smotchevski είναι προϊόν επίπονης και πολυετούς έρευνας. Έξοπλισμένος με τὰ παραπάνω εφόδια και με πολλή υπομονή, ο συντάκτης της μπόρεσε να αντιμετωπίσει και σε πολύ μεγάλο βαθμό να υπερβεί τις αντικειμενικές δυσκολίες που όφειλονταν στις ειδικές συνθήκες και δεσμεύσεις που επέβαλε η πανδημία της Covid-19. Όστόσο, ο υποψήφιος μπόρεσε να συγκεντρώσει και να έπεξεργασθεί σε βάθος το υλικό του και προσπάθησε με φιλοτιμία να κατανοήσει το περιεχόμενο και τους σκοπούς της σύνταξής του σε συνδυασμό με το διαφορετικό κάθε φορά εκκλησιαστικό περιβάλλον. Επί πλέον, ό άχρι πρότινος υποψήφιος κατόρθωσε να έποπτεύσει και να μελετήσει ένα εύρύτατο φάσμα πηγών αλλά και να έξοικειωθεί και να λάβει ύπ' όψιν του τη νεώτερη και τη σύγχρονη βιβλιογραφία και να «συνομιλήσει» με έμπειρους μελετητές έντεθεν κάκειθεν, όί όποιοι άσχολήθηκαν ένδελεχώς και άσχολούνται με την ύπό μελέτη έποχή.

Ός άλλοδαπός φοιτητής του όποιου ή μητρική γλώσσα δέν είναι ή ελληνική, ό Alexandar Smotchevski έπρεπε να καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες για εκμάθηση της ελληνικής σε άκαδημαϊκό επίπεδο μέσα σε μία πενταετία, ως ύπότροφος της Ίερās Συνόδου της Έκκλησίας της Ελλάδος. Η δομή και ή μεθοδολογία της διδακτορικής διατριβής, ή άβίαστη ροή της άφήγησης, ή ακρίβεια στην επιστημονική θεολογική όρολογία και ή συνολική αισθητικά προσεγμένη εικόνα της, έπιμαρτυρούν τόν μόχθο και την πορεία του ύποψηφίου προς την άκαδημαϊκή ώριμότητα.

Ός προς τὸ περιεχόμενό της, ή διδακτορική διατριβή, έξ αίτίας της έρευνητικής στόχευσης και του μεγάλου εύρους των άδημοσίευτων μέχρι σήμερα άρχαιακῶν πηγῶν που άξιοποιήθηκαν έξαντλητικά, δίνει την άίσθηση μιās εύρύτερης προσπάθειας παρουσίασης του κανονικού *status quo* της Έκκλησίας της Βουλγαρίας σε διορθόδοξο επίπεδο, θίγοντας πολλά φλέγοντα και εκκρεμή προσέτι ζητήματα. Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία έπιχειρείται μία ολοκληρωμένη προσπάθεια νομοκανονικής ανάλυσης και θεώρησης της λειτουργίας της Έκκλησίας της Βουλγαρίας σε διορθόδοξο και διαχριστιανικό επίπεδο μέχρι τὸ 1944. Επίσης, παρέχονται άρκετὰ ίκανοποιητικές και τεκμηριωμένες άπαντήσεις στην έρώτηση: Γιατί άπέτυχαν όλες όί προσπάθειες για άρση του βουλγαρικού σχίσματος από τὸ 1872 έως τὸ 1945;

Όλοκληρώνοντας, άς αναφέρουμε και κάποια βιογραφικά στοιχεία του συντάκτη της διατριβής, τὰ όποια θά διευκολύνουν τὸν άναγνώστη να άντιληφθεί πώς ένας νέος έρευνητής κατάφερε να πραγματοποιήσει μιὰ διατριβή τόσο «λιπαρά» και τέτοιου διαμετρήματος.

Ὁ Alexandar Smotchevski τοῦ Ivan γεννήθηκε στὴ Σόφια τῆς Βουλγαρίας τὸ 1988. Εἶναι ἀπόφοιτος τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Παν. Σόφιας «Ἅγιος Κλήμης Ἀχρίδος», μὲ βαθμὸν Ἄριστα μὲ διάκριση (2011), τοῦ Π.Μ.Σ. «Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας» τοῦ αὐτοῦ Τμήματος μὲ βαθμὸν Ἄριστα (2012) καὶ τοῦ Π.Μ.Σ. «Θεολογία καὶ Ἐκπαίδευση» τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Σόφιας «Ἅγιος Κλήμης Ἀχρίδος» μὲ βαθμὸν Ἄριστα (2014). Τὸ 2018 ἀνέλαβε τὴν ἐκπόνηση διδακτορικῆς διατριβῆς στὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ. μὲ θέμα: «Διευθετήσεις κανονικῶν ζητημάτων στὴν Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας τὸν 20ῦ αἰῶνα (μέχρι τὸ 1944)», μὲ μέλη τῆς Τριμελοῦς Συμβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοὺς κανονολόγους Καθηγητὲς τοῦ Α.Π.Θ. Νικόλαο Μαγγιῶρο (ἐπιβλέποντα), καὶ τοῦ Ε.Κ.Π.Α. ἐπίσκοπο Γρηγόριο Παπαθωμᾶ (Μητροπολίτη Περιστερίου) καὶ Εἰρήνη Χριστινάκη-Γιάρου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μητρικὴ του γλῶσσα (βουλγαρικὴ), ἔχει πολὺ καλὴ γνώση τῆς ρωσικῆς, ἀγγλικῆς καὶ σερβικῆς καὶ βασικὴ γνώση τῆς ἰταλικῆς γλώσσας. Ἐπίσης εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὴ χρῆση καὶ τὶς δυνατότητες τῆς πληροφορικῆς. Ἀπὸ τὸ 2006 μέχρι τὸ 2012 ὑπῆρξε ἀρθρογράφος σὲ διάφορες ἐβδομαδιαῖες καὶ καθημερινές ἐφημερίδες τῆς Βουλγαρίας, καθὼς καὶ σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ μὲ πάνω ἀπὸ 150 δημοσιεύματα στὴν περιοχὴ τῆς Φιλοσοφίας, Κοινωνιολογίας, Πολιτισμολογίας, Θεολογίας καὶ Ἱστορίας. Ὑπῆρξε σύμβουλος ἐπὶ ἐκπαιδευτικῶν θεμάτων στὴ Νομοπαρασκευαστικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Βουλῆς τῶν Βουλγάρων (ἕως τὸ 2011). Στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ἔχει δημοσιεύσει δύο μελέτες. Ἔχει μεταφράσει ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ στὰ βουλγαρικὰ πολλὰ ἄρθρα καὶ τέσσερα βιβλία θεολογικοῦ καὶ ἀγιολογικοῦ περιεχομένου. Ἔχει

ἐπιμεληθεῖ δύο βιβλία νομοκανονικοῦ καὶ ἐκκλησιολογικοῦ περιεχομένου.

Τέλος, ἰδιαίτερη σημασία ἔχει νὰ το-νισθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀπὸ τοὺς πρώτους ἤδη μῆνες τῶν διδακτορικῶν του σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα ἐπέδειξε ὅχι μόνον ἐπιμέλεια καὶ ἐρευνητικὸ ζήλο ἀλλὰ καὶ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου. Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον του ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ἡ συμμετοχὴ του σὲ σχετικὰ ἐπιστημονικὰ συνέδρια, σεμινάρια καὶ ἡμερίδες τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ἄλλων ἐκπαιδευτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων (Ε.Κ.Π.Α., Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Εὐρωπαϊκοῦ Ἰνστιτούτου Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Περιστερίου, Ἀκαδημίας Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Δημητριάδος καὶ Ἀλμυροῦ, Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας, Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Παν. Σόφιας κ.ἄ.). Παράλληλα, γιὰ τοὺς στόχους τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς πραγματοποιοῦσε διεξοδικὴ ἔρευνα σὲ δεκαπέντε κρατικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἀρχεῖα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος. Ὅλα αὐτὰ ἐπιμαρτυροῦν τὶς προϋποθέσεις ἐντὸς τῶν ὁποίων πραγματοποίησε τὴν διδακτορικὴ ἔρευνα καὶ συνέταξε τὴν ἐν λόγω διατριβή, ἡ ὁποία ἔλαβε τὸν «ὑψιστὸ βαθμὸν Ἄριστα μὲ διάκριση καὶ μετ' ἐπαίνου» παμψηφεί. Ἀπομένει ἡ χαρτῶα ἔκδοσή της, γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα στὸ ἐλληνικὸ καὶ διεθνὲς κοινὸ νὰ μελετήσῃ τὶς ἄγνωστες πτυχές σὲ ἓνα τόσο ἀκανθώδες ἐκκλησιο-κανονικὸ ζήτημα, ποὺ χρήζει ἀκόμη μελέτης ἔτι καὶ ἔτι.

Ἐπίσκοπος Γρηγόριος Δ. Παπαθωμᾶς
Μητροπολίτης Περιστερίου
Καθηγητὴς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου
Θεολογικῆς Σχολῆς Ε.Κ.Π.Α.

Σκαρλάτου Βυζαντίου,
Ἡ Κωνσταντινούπολις, τόμ. 1-3,
 ἐπανεκδόση γ', ἐκδ. Μπαρμπουνάκη,
 Θεσσαλονίκη 2023, 1836 σσ.

Ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Μπαρμπουνάκη ἐπανεκδόθηκε τὸ βαρύτιμο ὁγκῶδες τρίτομο ἔργο τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτερα ποὺ ἔχουν γραφεῖ ποτὲ γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τίτλοφορεῖται: *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφή τοπογραφική, ἀρχαιολογική καὶ ἱστορική τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ κόλπου καὶ τοῦ Βοσπόρου προαστίων αὐτῆς, ἀπ' αὐτῶν ποὺ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἄχρι καὶ καθ' ἡμᾶς, μετὰ πολλῶν καὶ ποικίλων εἰκόνων καὶ τῶν ἀπαιτουμένων τοπογραφικῶν τε καὶ χρονολογικῶν πινάκων, πρὸς διασάφησιν τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὸ σύγγραμμα τοῦ Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (1830-1834) τοῦ Βυζαντίου, μὲ τίτλο: Κωνσταντινιάς παλαιὰ τε καὶ νεωτέρα ἦτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ἐξεδόθη στὴ Βενετία τὸ 1824 καὶ δὲν κατέστη τέλειο. Τὸ ἔργο τοῦ Σκαρλάτου ἀναφέρεται στὴν ἱστορική καὶ πολιτιστική πορεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, προσφέροντας μία ὁλοκληρωμένη καὶ πολὺ-πλευρὴ εἰκόνα στὰ ὅσα συνέβησαν μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν ἀλλάξει σήμερα.*

Ὁ γράφων εἶχε τὴν τιμὴ νὰ συνεργασθῇ μὲ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Μπαρμπουνάκη, νὰ ἐπιμεληθῇ τοὺς τόμους, νὰ παρακολουθήσει τὴν πορεία τους στὸ τυπογραφεῖο, νὰ γράφει τὸν πρόλογο-εἰσαγωγή καὶ νὰ κοσμηθοῦν τὰ ἐξώφυλλα τῶν τόμων μὲ φωτογραφικὸ τοῦ ὕλικῳ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος γεννήθηκε στὸ Ἰάσιο τῆς Ρουμανίας τὸ 1798. Μετακόμισε μὲ τοὺς γονεῖς του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ νεαρὴ ἡλικία σπούδασε στὴν περίφημη Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ. Ὅταν ξέσπασε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἀναγκάσθηκε μὲ τοὺς γονεῖς του νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ βρεθῇ στὴ Μολδοβλαχία. Ὑστερα ἀπὸ χρόνια, ἀφοῦ πέρασε διάφορες περιπέτειες, ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἀπεβίωσε στὶς 11 Ἀπριλίου τοῦ 1878. Ἐργάσθηκε στὴ Γραμματεία τῶν Ἑσωτερικῶν, ἔλαβε μέρος σὲ πολιτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιτροπές, διορίσθηκε ἐπίτροπος τοῦ βασιλέα καὶ διευθυντῆς τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἑλληνικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα. Τὸ 1835 ἐξέδωσε τὸ *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου, μεθηρμηνευμένης εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν καὶ τὸ γαλλικόν*, τὸ 1846 τὸ *Λεξικὸν ἐπίτομον τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* καὶ τὸ 1852 τὸ *Λεξικὸν ἐπίτομον τῶν ἐν τοῖς Ἑλλησι συγγραφεῦσιν ἀπαντωμένων κυρίων ὀνομάτων καὶ ἄλλα συγγράμματα*.

Ὁ συγγραφέας ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του γιὰ νὰ γράφει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Συγκέντρωσε τὴ βιβλιογραφία τῆς ἐποχῆς του, μελέτησε πηγές, συνέλεξε στοιχεῖα καὶ πληροφορίες καὶ πραγματοποιοῖσε ἐπιτόπιες ἔρευνες στὴν Κωνσταντινούπολη. Χρειάστηκε περισσότερο ἀπὸ τρεῖς δεκαετίες γιὰ νὰ ἐκδώσει τοὺς τόμους.

Ὁ πρῶτος τόμος ἐξεδόθη τὸ 1851 στὴν Ἀθήνα, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα τυπογραφεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς εὐρύτερης Ἀνατολῆς, αὐτὸ τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλά, μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ ἄρχοντα Ποστέλνικου Σωτῆρη Καλλιμάδη. Περιέχει «τὴν ἐντὸς καὶ πέρα τειχῶν Κωνσταν-

τινούπολιν», ἐκτείνεται σὲ 616 σελίδες καὶ διαιρεῖται σὲ ὀκτὼ κεφάλαια. Στὸ ἐξώφυλλο τῆς ἐπανεκδόσεως ὑπάρχει πρόσφατη φωτογραφία ἀπὸ τῆ συλλογῇ τοῦ γράφοντος τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως.

Ἀρχίζει μὲ τὸν πρόλογο-εἰσαγωγὴ τοῦ γράφοντος [σσ. i-v], τὴν προσφώνηση τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου πρὸς τὸν ἄρχοντα Ποστέλνικο Σωτήρη Καλλιᾶδη, τὰ προλεγόμενα [σσ. α'-ιθ'] καὶ τὸν πίνακα περιεχομένων.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο [σσ. 1-21] ἀναφέρεται στὴν τοπογραφικὴ διαίρεση καὶ στὴ θέση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν πέριξ αὐτῆς, στὸν Βόσπορο καὶ στὸν Κεράτιο Κόλπο.

Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο [σσ. 23-30] ἀσχολεῖται μὲ τὸ κλίμα, τοὺς σεισμοὺς ποὺ σημειώθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη, τὶς ἀσθένειες καὶ τὶς ἐπιδημίες ποὺ παρουσιάσθηκαν κατὰ καιροὺς καὶ ἦσαν θανατηφόρες.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο [σσ. 31-40] παρουσιάζει τὰ προϊόντα, τοὺς κάμπους, τοὺς ἀμπελώνες καὶ τὰ ψάρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο [σσ. 41-50] μελετᾷ τὶς μυθολογικὰς καὶ τὶς ἱστορικὰς παραδόσεις καὶ τὶς πολιτικὰς περιπέτειες τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο [σσ. 51-62] κάνει λόγο γιὰ τὴν κτήση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ γιὰ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο [σσ. 63-96] πραγματεύεται τὴν πολιτικὴ καὶ διοικητικὴ διαίρεση τῆς Κωνσταντινουπόλεως συγκεκριμένα τὶς δεκατέσσερις ρεγεῶνες (τμήματα) τῆς Βασιλεύουσας, τὶς 35 γειτονιές (καταρτίζει κατάλογο), τὶς 318 συνοικίες καὶ τὶς οἰκίες (88.000). Ἀκολούθως ἀσχολεῖται μὲ τὸν πληθυσμὸ

τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν σωματικὸ καὶ ἠθικὸ χαρακτήρα τῶν Τούρκων, Ἑλλήνων, Ἀρμενίων καὶ Ἑβραίων, ἀκόμη μὲ τὸν τρόπο ζωῆς, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμά τους.

Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο [σσ. 97-135] παρουσιάζει δημόσια κτήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅπως τεῖχη, πύργους, πύλες, δρόμους, πλατείες, ἀγορές, δημόσιες ἀποθήκες, μυλῶνες, φούρνους, ὑδραγωγεῖα, κινστέρες, κρήνες, λουτρά, λιμάνια, σκάλες (ἀποβάθρες), ναοὺς, τεμένη, συναγωγές, παλάτια, νοσοκομεῖα, πτωχοτροφεῖα, γηροκομεῖα, ξενῶνες, ξενοδοχεῖα, ἱμαρέτια κ.ἄ. Παρουσιάζει ἀκόμη τὰ διδασκῆρια καὶ τὶς βιβλιοθήκες.

Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο [σσ. 136-616] ἀσχολεῖται μὲ τὴ γενικὴ σχηματογραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ τὸ Σαρᾶι (σουλτανικὸ ἀνάκτορο) [σσ. 143-188], τὸ Μέγα Παλάτι [σσ. 188-225], τὸν Ἰππόδρομο (Ἄτμεϊδαν) [σσ. 235-257], τοὺς ναοὺς τῆς Ἀγίας Εὐφημίας [σσ. 258-259], τῶν Ἀγίων Μαρτύρων Σεργίου καὶ Βάκχου [σσ. 265-270], τῆς Ὁμόνοιας [σσ. 271-274] καὶ μὲ τὸ τζαμί Μεχμέτ Πασᾶ [σσ. 274-276]. Ἀκολούθως περιγράφει τὶς κοινότητες Κοντοσκαλίου [σ. 276], Κούμκαπου [σ. 277], Βλάχκα [σσ. 278-280], Λάλελι [σ. 282], Ἀκσαράϊ [σσ. 285-286], Δαοὺτ Πασᾶ [294-296], Ἐξωκιονίου ἢ Ἐξί Μαρμάρων [σσ. 299-300], Ψωμαθείων [σσ. 304-305], Ἐπταπυργίου [σσ. 311-319], Βελιγραδίου [σσ. 332-333], Σαρμασικίου [σσ. 348-349], Ἐγρίκαπου [σσ. 353-355], Ἐβδόμου [σσ. 355-362], Τεκφούρ Σαρᾶι [σσ. 362-364] καὶ Ἐτμεϊδανίου [σσ. 385-387]. Ἐν συνεχείᾳ καταπίνεται μὲ τὰ τεμένη Κιουτσούκ Μουσταφᾶ Τζαμί [σσ. 387-388], Σουλτὰν Μεχμέτ [σσ. 388-391], τοὺς ναοὺς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων [σσ. 391-400], τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας [σσ. 402-405], τῆς Ἀγίας Ἄννης [σσ. 405-406], τῶν Ἀγίων Πάντων [σσ. 406-408], μὲ τὸν

Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου (Ταούκπαζάρ) [σσ. 427-435], τὸ Αὐγουσταῖο ἢ Μίλιο [σσ. 440-450], τὴν Ἁγία Σοφία [σσ. 464-517], τὸ Νυμφαῖο [σ. 542], τὸ Σουλεϊμάνιε [σσ. 543-548], τὶς Βλαχέρνες [σσ. 583-595] καὶ τὸ Ἐγιοῦπ [σσ. 601-605]. Ὁ τόμος κλείνει μὲ τὶς διορθώσεις τοῦ συγγραφέα καὶ τὸν κατάλογο εἰκόνων.

Ὁ Σκαρλάτος συνέχισε τὴ συνεργασία του μὲ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλᾶ στὴν Ἀθήνα καὶ ἐξέδωσε μετὰ ἀπὸ μία δεκαετία τὸν δεύτερο τόμο, τὸ 1862, πάλι μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀρωγὴ τοῦ ἄρχοντα Ποστέλνικου Σωτήρη Καλλιᾶδη. Τὸ ἐξώφυλλο τῆς ἐπανεκδόσεως φιλοξενεῖ πρόσφατη φωτογραφία τοῦ γράφοντος μὲ τὸ Μπλέ Τζαμί τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Περιέχει «τὴν ἐπὶ τοῦ Κόλπου Περαιᾶν καὶ τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ Βοσπόρου» σὲ 556 σελίδες. Ἡ καθυστέρηση τῆς ἐκδοσης ὀφείλεται, ὅπως γράφει ὁ συγγραφέας στὸ ἐξῆς: «ἤθελον ἐμβῆ εἰς λεπτομερείας καὶ ἀναπτύξεις, αἱ ὁποῖαι τίποτε ἄλλο δὲν ἤθελον ἀποδείξῃ περισσότερον, εἰμή, πρῶτον μὲν, ὅτι ἡ αἰτία δὲν προῆλθεν ἀπ’ ἐμοῦ, ἀλλ’ ἐκ περιστάσεων, ὅλως ἀπροόπτων καὶ ἀπὸ τῆς ἐμῆς μὴ ἐξαρτωμένων, οὔτε θελήσεως, οὔτε δυνάμεως καὶ δεύτερον, ὅτι ἡ βραδύτης αὕτη συνετέλεσε πρὸς βελτίωσιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ἔργου».

Ἀρχίζει μὲ τὰ προλεγόμενα, ποὺ καταλαμβάνουν 13 σελίδες [α’-ιγ’] καὶ μία σελίδα μὲ διορθώσεις τοῦ συγγραφέα. Στὴ συνέχεια παρουσιάζει περιοχὲς καὶ προάστεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως: Δρυῖ ἢ Καραγάτς [σσ. 2-3], Κεραμάρεια [σσ. 3-4], ποὺ παρασκευάζονταν τοῦβλα, Περαιᾶ ἢ Ἀντιπεραιᾶ [σσ. 4-5], Σούτλουτζε [σσ. 5-10], Χάσκιοι [σσ. 11-13], Ὁκμεδαν [σσ. 13-15], Πιρὶ Πασᾶ [σσ. 15-16], Αἶναλῆ Καβάκ [σσ. 16-17], Τερσχανέ [σσ. 17-20], Μπάνιο ἢ Κάτεργο [σσ. 20-22], ποὺ κτίσθηκε ἐπὶ Σουλτάν Σουλεϊμάν, Διβάν

Χανέ [σσ. 22-23], κτήριο ποὺ χρησίμευε ὡς γραφεῖο τοῦ ναυαρχείου, Κασίμ Πασᾶ [σσ. 23-26], Πιαλῆ Πασᾶ [σσ. 26-29], Ταταῦλα [σσ. 29-31], Μεϊτ-ισκελεσῆ [σσ. 31-33], Γαλατᾶ [σσ. 33-44], Ἀζάπ-καπού [σσ. 46-49], Πεμπτοπάζαρο [σσ. 51-55], Σταυροδρόμι [σσ. 63-70], Γαλατάσαραι [σσ. 70-72], Μεγάλα Μνήματα [σσ. 72-73], Ταξίμ [σσ. 73-74], Λεβέτ-τσιφτιλιγῆ [σσ. 74-77], Τοπχανέ [σσ. 77-82], Σαλίπαζαρ [σσ. 82-83], Φιντικλῆ [σσ. 84-88] κ.ἄ. Στὴ συνέχεια παρουσιάζει τὰ προάστεια τῆς Εὐρωπαϊκῆς πλευρᾶς τοῦ Βοσπόρου: Καμπάτας [σσ. 88-89], Μπεσίκτας [σσ. 93-101], Ὁρτάκιοι [σσ. 101-107], Κουρούτσεμε [σσ. 107-114], Ἀρναούτκιοι [σσ. 114-119], Μπεμπέκ [σσ. 119-125], Ρούμελι Χισάρ [σσ. 125-132], Μπαλτάλιμαν [σσ. 132-136], Ἐμίργκιαν [σσ. 136-138], Μπογιατζίκιοι [σσ. 138-140], Στένη [σσ. 140-143], Νεσχόρι [σσ. 143-148], Καλενδέρ [σσ. 148-150], Θεραπειᾶ [σσ. 150-154], Κιρέτμπουρνου [σσ. 154-155], Μπουγούκδερε [σσ. 155-159], Μπέντια [σσ. 159-170], Σαρίγερ [σσ. 170-172], Γενῆ Μαχαλέ [σσ. 172-175], Ρούμελη Καβάκ [σσ. 175-178], Μπουγούκ Λιμάν [σσ. 178-180], Καρίπτζε [σσ. 180-185] καὶ Φαναράκι [σσ. 185-186]. Μετὰ καταπιάνεται μὲ τὰ προάστεια τῆς Ἀσιατικῆς πλευρᾶς τοῦ Βοσπόρου: Φαναράκι τῆς Ἀνατολῆς (Ἀναντολού Φενέρ) [σσ. 194-195], Ἀναδολοῦ Καβάκ [σσ. 201-202], Χουνκιάρ Ὑσκελεσῆ [σσ. 207-211], Ἄκ Μπαμπά [σσ. 211], Ζεκὲ ἢ Τσεκῆ Δερέ (τουρκικὸ χωριό) [σσ. 211-212], Μπέικοζ [σσ. 212-215], Ζεκὲ ἢ Τσεκῆ-δερέ [σσ. 211], Σουλτανύ (Πασάμπαχτσε) [σσ. 215-216], Ἰντζίρκιοι [σσ. 216-218], Τιμπουκλί [σσ. 218-221], Κάνλιτζα [σσ. 221-223], Ἀναδολοῦ Χισάρ [σσ. 223-224], Γκιόκσουγου [σσ. 225-226], Κανδυλλί [σσ. 228-229], Βανλίκιοι [σσ. 230-233], Τσεγκέλκιοι [σσ. 233], Μπεϊλέρ Μπέι

[σσ. 233-236], Τσάμλιτζα [σσ. 237-238], Σταυρός [σσ. 238-239], Κουσκουντζούκι [σσ. 239-244], Σκούταρι [σσ. 245-257], Χαϊδάρ Πασᾶ [σσ. 257-263], Καδήκιοϊ [σσ. 263-275], Φενέρμπαχτσε [σσ. 275-281] καὶ Μάλτεπε [σσ. 285-287]. Μεταξὺ τῶν σελίδων 286-287 παρατίθεται χάρτης των Πριγκιπονήσων. Ἀκολουθῶς ὁ σ. παρουσιάζει τὰ νησιὰ τῆς Προποντίδας: Πρώτη [σσ. 290-294], Ἀντιγόνη [σσ. 294-297], Πίτα [σσ. 297-298], Χάλη [σσ. 298-311], Πρίγκηπος [σσ. 311-316], Ἀντιρόβιος [σσ. 316-317], Νεϊάνδρος ἢ Νεάνδρος [σσ. 317], Ὁξειὰ καὶ Πλάτη [σσ. 317-321].

Ἀκολουθοῦν τρία παραρτήματα. Τὸ πρῶτο [σσ. 382-409] ἔχει γενεαλογικὸ καὶ χρονολογικὸ πῖνακα τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο ἕως τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο καὶ ἀπὸ τὸν σουλτάνο Μεχμέτ (Χάν) Β΄ ἕως τὸν Ἀβδούλ Μετζίτ. Τὸ δεῦτερο [σσ. 410-504] περιέχει χρονολογικὸ κατάλογο τῶν βεζίρηδων τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν Ἀλλάχ-ἔδ-δὴν Ἀλῆ Πασᾶ μέχρι τὸν Κιμπρισλή Μεχμέτ Πασᾶ. Τὸ τρίτο παράρτημα [σσ. 505-549] ἔχει κατάλογο τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Ἀνδρέα (πρῶτος αἰ.) ἕως τὸν Ἰωακείμ Β΄ (1860-1863, 1873-1878).

Ὁ δεῦτερος τόμος κλείνει μὲ τὸν κατάλογο συνδρομητῶν [σσ. 550-556], εἰκόνων καὶ μὲ χάρτη τοῦ Βοσπόρου.

Ὁ τρίτος τόμος κυκλοφόρησε ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Χρήστου Νικολαΐδου Φιλαδελφεύς στὴν Ἀθήνα, τὸ 1869. Τὸ ἐξώφυλλο κοσμεῖται μὲ φωτογραφία τοῦ γράφοντος μὲ τὰ Θεραπειά. Περιέχει «τὰ πάλαι καὶ νῦν ἦθη καὶ ἔθη τῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατοίκων». Τὶς πρῶτες σελίδες καταλαμβάνουν τὰ προλεγόμενα [σσ. α'-ιβ'], ἀκολουθοῦν πίνακας περιεχομένων [σσ. ιγ'-ιε'] καὶ

κατάλογος τῶν γενναίων συνδρομητῶν [σ. ιστ']. Χωρίζεται σὲ τέσσερα τμήματα καὶ ἐκτείνεται σὲ 656 σελίδες.

Τὸ πρῶτο τμήμα [σσ. 1-293] τιτλοφορεῖται «Κυβέρνησις», τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ διοίκηση τῶν αὐτοκρατοριῶν καὶ διαιρεῖται σὲ δώδεκα κεφάλαια.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο [σσ. 1-10] ἀσχολεῖται μὲ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀκολουθῶς καταπιάνεται μὲ τὰ βιλαέτια καὶ σαντζάκια τῆς Εὐρώπης, Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς.

Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο [σσ. 11-19] τιτλοφορεῖται «Διοικητικὸς ὀργανισμὸς ἢ περὶ τοῦ εἴδους τῆς Κυβερνήσεως» καὶ ἀναφέρεται στὸ τουρκικὸ πολίτευμα, τὸ ὁποῖο ἦταν θεοκρατικὸ καὶ στρατιωτικόν.

Τὸ τρίτο [σσ. 19-31] κάνει λόγο γιὰ τὸν μονάρχη, ποῦ εἶναι ἡ δυναστεία τοῦ σουλτάνου καὶ ὁ ἄκρος ἀρχιερέας (ιμάμ) καὶ ἀνώτατος δικαστής (χαλίφ) τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας. Ἀναφέρεται ἀκόμη στὸ πρόσωπό του, ποῦ εἶναι ἱερό (Ζίλ-οὐλ-λάχ), ποῦ τρώει πάντοτε μόνος καὶ σπάνια μὲ τὴ γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιά του, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες πτυχές τῆς ζωῆς του.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο [σσ. 31-37] ἀσχολεῖται μὲ τὴ διαδοχὴ τοῦ Ὄθωμανικοῦ θρόνου καὶ τοὺς σουλτάνους ποῦ τὸν διαδέχθηκαν.

Τὸ πέμπτο [σσ. 37-57] ἐξετάζει τὴν Αὐλὴ ἢ τὸ Σαράι (ἀνάκτορο), στὸ ὁποῖο ὑπηρετοῦσαν ὑπηρετές καὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς αὐτοκρατορίας. Κάνει λόγο γιὰ τὸν Καπού-ἀγᾶ, τὸν Χαζνέ-βεκιλί, τὸν Κχιζλάρ-ἀγᾶ, τὸν Μποσταντζήμπαση κ.ἄ. Τὸ σουλτανικὸ χαρέμι, τὴ βαλιδέ (βασιλομήτωρ) καὶ τὶς σουλτάνες.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο [σσ. 57-109] ἀναφέρεται στὴν αὐλὴ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, στὸ ἀρχοντολόγι καὶ

στούς σημαντικώτερους αξιωματικούς και ἄρχοντες τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Στὸν τίτλο τοῦ καίσαρος, τὸν ὁποῖο εἶχαν οἰκειοποιηθεῖ οἱ πρῶτοι αὐτοκράτορες τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, στὸν ἑπαρχο τοῦ Πραιτωρίου, ποὺ ἦταν ὁ ὑπεύθυνος τῆς ἀσφάλειας τῶν κατοίκων, στὸν ἑπαρχο τῆς Κωνσταντινούπολης, στὸν κόμη, στὸν δούκα, στὸν μαγίστορα τοῦ παλατιοῦ, στὸν λογοθέτη, στὸν κουροπαλάτη, στὸν πριμηκήριο, στὸν ρεφερενδάριο κ.ἄ.

Τὸ ἑβδομο κεφάλαιο [σσ. 110-126] κάνει λόγο γιὰ τὴν Ὑψηλὴ Πύλῃ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ τὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ σουλτάνου, ποὺ ἦταν ὁ βεζίρης, γιὰ τὸν καγιάμπαση, γιὰ τὸν ρεῖζεφέντη, γιὰ τὸν δεφτερδάρη, γιὰ τὸν μπεϊλικτσή, γιὰ τὸν Νισαντζή καὶ γιὰ τὸν Τσαούς-μπαση.

Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο [σσ. 126-145] μελετᾷ τὴν ἐθιμοτυπία στὴν αὐλὴ καὶ τὶς ἐπισκέψεις τῶν πρέσβων στοὺς βεζίρηδες. Ἀκολουθῶς δημοσιεύονται ἐπιστολὲς πρὸς διάφορα πρόσωπα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, τῶν ἀξιωματικῶν, ὑπαλλήλων καὶ τῆς Πύλης.

Τὸ ἔνατο κεφάλαιο [σσ. 146-195] παρουσιάζει τὶς πολιτικὲς τελετές, ὅπως τοῦ αὐτοκράτορα στὴν αὐλὴ του, τὴ διανομὴ τῆς Ρόγας, ποὺ ἦταν ὑπόχρεος νὰ φιλοδωρεῖ κάθε ἔτος τὸν στρατὸ καὶ τὴ σύγκλητο μὲ χρυσὰ νομίσματα καὶ πολυτελῆ ὑφάσματα, τοὺς γάμους τῶν βασιλέων καὶ βασιλίδων, ποὺ τελοῦνταν συνήθως στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὸ ἀνακτορικό συγκρότημα τῆς Δάφνης, καὶ τὴν ὑποδοχὴ πρέσβων ἀπὸ σουλτάνους καὶ βεζίρηδες.

Τὸ δέκατο κεφάλαιο [σσ. 195-231] ἀσχολεῖται μὲ τὰ δικαστικά, τὴν τουρκικὴ δικονομία τῶν Μουσουλμάνων, ποὺ βασιζόταν στὸ Κοράνιο, μὲ τοὺς βαθμοὺς καὶ τοὺς τύπους δικαιοδοσίας, τὸ προσωπικὸ τῶν δικαστηρίων καὶ τὴν ἱεραρχία του, τὴν ἀστυνομία, καὶ τὴν

ἀγορανομία. Ἐπίσης κάνει λόγο γιὰ τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά, ὅπως τὴν ὁκά, τὸ δρᾶμι, τὸ καντάρι, τὸ τσεκί, τὸν τόνο κ.ἄ.

Τὸ ἐνδέκατο κεφάλαιο [σσ. 231-269] καταπιάνεται μὲ τὰ οἰκονομικὰ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν σουλτάνων, μὲ τὸ χρέος τοῦ δημοσίου παρoυσιάζοντας τὰ κατὰ καιροὺς χρεὴ καὶ μὲ τὴ νομισματολογία περὶ τὰ βυζαντινὰ καὶ ὀθωμανικὰ νομίσματα.

Τὸ δωδέκατο κεφάλαιο [σσ. 269-293] ἐξετάζει τὰ στρατιωτικά, τοὺς γενίτσαρους, τὸ νόμο Νιζάμι-τζεδιτ καὶ τὸ ναυτικό.

Ἀκολουθεῖ τὸ δεύτερο τμήμα [σσ. 295-348], τὸ ὁποῖο φέρει τὸν τίτλο «Κάτοικοι» καὶ χωρίζεται σὲ τέσσαρα κεφάλαια.

Τὸ πρῶτο [σσ. 295-302] ἀναφέρεται στὸν πληθυσμὸ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸ ἔτος 1845. Περιέχει στατιστικὸ πῖνακα τῶν κατοίκων τῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο [σσ. 302-317] ἀσχολεῖται μὲ τὴ διαίρεση τῶν κατοίκων κατὰ γέννη, θρησκεία καὶ γλῶσσα. Συγκεκριμένα μὲ τοὺς Τούρκους, τοὺς Ἑλλήνες, τοὺς Ἀρμενίους, τοὺς Ἑβραίους, τοὺς λοιποὺς κατοίκους, τοὺς ἑτεροεθνεῖς καὶ μὲ τοὺς παρεπιδήμους.

Τὸ τρίτο [σσ. 317-343] ἀναφέρεται στὸν σωματικὸ καὶ ἡθικὸ χαρακτήρα τῶν κατοίκων.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο [σσ. 343-348] παρουσιάζει τὶς Ὀθωμανίδες, Ἑλληνίδες, Ἀρμένισσες κ.ἄ. γυναῖκες ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τοὺς τρόπους τους.

Τὸ τρίτο τμήμα [σσ. 349-474] διαιρεῖται σὲ ἑννέα κεφάλαια καὶ παρουσιάζει τὰ ἥθη καὶ ἔθη.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο [σσ. 349-374] εἶναι ἀφιερωμένο στὸν οἰκιακὸ καὶ καθημερινὸ βίo τῶν ἀνθρώπων, στίς οἰκίαις, στὴν τράπεζα (τρόφιμα, οἶνος, ἐπιτραπέζια σκεύη) καὶ στὰ καφενεῖα, τὰ ὁποῖα στοὺς

Ὁθωμανοὺς ἀναπλήρωναν τὶς λέσχες, τὰ θέατρα καὶ τὰ ἀναγνωστήρια.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο [σσ. 375-385] ἀναφέρεται στὶς κοινωνικὲς σχέσεις, στὸν ἀστικό καὶ πολιτικό βίο τῶν ἀνθρώπων.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο [σσ. 385-398] πάλι κάνει λόγο γιὰ τὶς Ὁθωμανίδες γυναῖκες, γιὰ τὴ θέση τους, τὸν ρόλο τους στὴν τουρκικὴ κοινωνία καὶ γιὰ τὸ χαρέμι.

Τὸ τέταρτο [σσ. 398-413] ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἱματισμὸ τῶν κατοίκων γιὰ δύο σχεδὸν αἰῶνες οἱ ὑπῆκοοι τῆς αὐτοκρατορίας φοροῦσαν καβούκια διαφόρων χρωμάτων (ἐκτὸς ἀπὸ λευκὸ καὶ πράσινο), κουρτσοβράκια, ἐπανωριπτάρια, καββάδια, γαλέντζες κ.ἄ.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο [σσ. 413-427] ἀναφέρεται στὰ ἐπιτηδεύματα, τὰ ὁποῖα ἀσχοῦσαν οἱ Ἕλληνες, Τοῦρκοι, Ἀρμένιοι, Ἑβραῖοι κ.ἄ.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο [σσ. 427-438] ἀσχολεῖται μὲ τοὺς γάμους καὶ τοὺς ἀρραβῶνες ποὺ τελοῦνταν, καθὼς καὶ μὲ τὶς προίκες.

Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο [σσ. 438-451] καταπιάνεται μὲ τὸν θάνατο, τὶς κηδεῖες, τὴν ταφή τῶν κατοίκων καὶ μὲ τοὺς τάφους.

Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο [σσ. 451-468] παρουσιάζει τὶς διασκεδάσεις στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ παιχνίδια ποὺ ἔπαιζαν οἱ Τοῦρκοι.

Τὸ ἔνατο κεφάλαιο [σσ. 468-474] ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων, μὲ τὰ κάλαντα τῆς Πρωτοχρονιάς, τὸν κλήδονα, τὴν Πρωτομαγιά κ.ἄ.

Τὸ τέταρτο τμήμα [σσ. 475-634] μελετᾷ τὴ θρησκεία τῶν Μωαμεθανῶν, τὴ νομοθεσία καὶ τὴ γλῶσσα. Χωρίζεται σὲ ἔνδεκα κεφάλαια.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο [σσ. 475-488] ἀσχολεῖται μὲ τὴ θρησκεία τῶν Μωαμεθανῶν, μὲ τὸ Κοράνιο καὶ τὴ Σουννά, μὲ τὰ δόγματα καὶ τὶς ἐντολές.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο [σσ. 488-496] τιτλοφορεῖται: «Ὁ παρὰ τοῖς Ὁθωμανοῖς Κλῆρος» καὶ κάνει λόγο γιὰ τὸν ἱμάμη, τὸν οὐλεμά, τὸν σχείχ-οὐλ-ἰσλάμ (μουφτῆ) καὶ γιὰ τοὺς δερβίσηδες.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο [σσ. 497-506] παρουσιάζει τὴν τουρκικὴ νομοθεσία, ἢ ὁποία διαιρεῖται στὸν θεοκρατικό (σε-ριάτ) καὶ πολιτικό (κανούν) νόμο καὶ τὴν ἰδιοκτησία.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο [σσ. 506-508] ἀναφέρεται στὴ διαίρεση τοῦ χρόνου, δηλαδὴ στὸ σεληνιακὸ Μωαμεθανικὸ ἔτος καὶ καταρτίζεται πῖνακας μὲ τοὺς μῆνες.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο [σσ. 508-548] κάνει λόγο γιὰ τὴν Ἐκκλησία, τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ γιὰ τοὺς Ἀρμενίους.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο [σσ. 548-557] ἀσχολεῖται μὲ τὴ θρησκεία τῶν Ἑβραίων. Ἀναφέρεται στὴν ἑβδομὴ ἡμέρα τῶν Ἑβραίων, ποὺ εἶναι ἀργία, στὴ συναγωγὴ καὶ στὶς θρησκευτικὲς ἐορτές.

Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο [σσ. 557-580] παρουσιάζει τὶς θρησκευτικὲς τελετές, ὅπως τὴ στέψη καὶ τὴ χρῆση τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ σουλτάνου, τὴν τελετὴ τῆς προσκύνησης τοῦ Χιρκάι-σερίφ, τὸ Κουρμπάν Μπαϊράμι, τὴν πομπὴ τοῦ Σουρρέ, τὸ Μεβλοῦδ καὶ τὸ Νεβρούζ.

Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο [σσ. 581-592] μελετᾷ τὶς προλήψεις καὶ τὶς δεισιδαιμονίες, οἱ ὁποῖες σὲ κανένα μέρος τοῦ κόσμου δὲν ἦταν τόσο πολλὰς καὶ ποικίλες οὔτε τόσο βαθιὰ ριζωμένες ὅσο στὴν Τουρκία.

Τὸ ἔνατο κεφάλαιο [σσ. 592-606] κάνει λόγο γιὰ τὴν τουρκικὴ γλῶσσα. Οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως γνώριζαν τὸ λιγώτερο δύο γλῶσσες, τὴ μητρικὴ τους καὶ τὴν τουρκικὴ. Ὁ σ. σχολιάζει ὅτι οἱ Τοῦρκοι στὴν καθημερινὴ ζωὴ τους προφέρουν παρεφθαρμένες περσικὲς καὶ ἀραβικὲς λέξεις.

Τὸ δέκατο κεφάλαιο [σσ. 606-625] ἀναφέρεται στὴ Τουρκικὴ φιλολογία. Κάνει σχόλια γιὰ τὴν ποίηση καὶ δημοσιεύει ἐπιγραφές, ὅπως ἐκείνη τοῦ τάφου τοῦ σουλτάνου Σελὶμ Α' (1512-1520).

Τὸ ἐνδέκατο κεφάλαιο [σσ. 625-634] ἀσχολεῖται μὲ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση στὴν Τουρκία, ἡ ὁποία ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὴν κυβέρνησις καὶ ἦταν ὑποχρεωτική. Ἡ φοίτηση ἦταν δωρεὰν καὶ τὸ 1850 στὴν Κωνσταντινούπολη λειτουργοῦσαν 396 προκαταρτικὰ σχολεῖα καὶ φοιτοῦσαν 22.700 μαθητές.

Ὁ τόμος κλείνει μὲ τὸ εὗρετήριο τῶν τριῶν τόμων [σσ. 635-653], μὲ τὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν [σσ. 654-656] καὶ τῶν εἰκόνων [σ. 656].

Τὸ ποσοτικὸ καὶ ποιοτικὸ ἔργο τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, τὸ ὁποῖο παρρουσιάσαμε συνοπτικὰ παραπάνω, ἀποτυπώνει ἄγνωστες πτυχές τῆς ἱστορίας καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἶναι καρπὸς πολυετοῦς, ἐπιπόνου καὶ εὐσυνειδήτου ἐργασίας. Ἐντυπωσιάζει τὸ ὕλιν πλὴρ συγκέντρωσε, οἱ ἐνδιαφέρουσες γκραβοῦρες, οἱ χάρτες καὶ ὁ ὡραῖος καὶ γλαφυρὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο περιγράφει τὰ γεγονότα μὲ τὴν καθαρεύουσα τῆς ἐποχῆς. Μᾶς ταξιδεύει σὲ παλαιὰς ὁμορφες ἐποχές καὶ σὲ μία Κωνσταντινούπολη τῶν αὐτοκρατοριῶν. Ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσφορὰ στὴν ἱστορία, στὸ ἀκαδημαϊκὸ κοινό, στὴν ἐπιστήμη καὶ εἶναι χρήσιμο καὶ πολύτιμο.

Ἡ ἐπανεκδόσις τοῦ ἔργου ἀξίζει πραγματικὰ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν συγχαίρουμε τὸν Χαράλαμπο Μπαρμπουνάκη, ποὺ ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλία νὰ ἐπανεκδώσῃ τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου.

Πασχάλης Βαλσαμίδης
Αναπλ. Καθηγητὴς Δ.Π.Θ.

Ἀρχιμ. Παντελεήμονος
Γ. Τσορμπατζόγλου, *Σύντομη Ἱστορία τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν Ἔργων (6ος-15ος αἰ.) & The use of the Corpus Dionysiaticum Areopagiticum at the Lateran Council (649) and the sixth Ecumenical Council*, ἐκδ. Ἑλληνικὴ Παιδεία Α.Ε., Ἀθήνα 2022, 288 σσ.

Ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου, διδάκτωρ Θεολογίας, εἰδικεύεται στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας, ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς, τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου καὶ στίς σχέσεις Κωνσταντινουπόλεως μὲ τίς Ἀντιχαλκηδόνιες Ἐκκλησίες καὶ τὴ Ρώμη. Ὅψεις τοῦ ὑπὸ πραγμάτευση θέματος εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος σὲ προηγούμενα ἔργα του. Ἡ ἐστίασις στὸ παρὸν ἔργο ἀφορᾷ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων καὶ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον του. Ἐξετάζεται ἡ διαδρομὴ τους ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τους ἕως καὶ τὸν 15ο αἰῶνα.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο μὲ τίτλο: «Ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων» ἔχει ὡς πεδίο ἐνασχόλησις στοιχεῖα διὰ τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγκροτεῖ τὴν ταυτότητά του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι: α) ἡ σχέση τοῦ συγγραφέα τῶν ἀρεοπαγιτικῶν μὲ τὸν φιλόσοφο Πρόκλο, β) ἡ σχέση τοῦ Διονυσίου μὲ τοὺς Θεραπευτὲς τῆς Αἰγύπτου, γ) ἡ χρῆσις τῆς ψευδεπιγραφίας τὴν ἐποχὴ συγγραφῆς τῶν ἀρεοπαγιτικῶν, δ) ἡ μαρτυρία τῶν ἀρεοπαγιτικῶν γιὰ τὴν Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο διεξέρχεται ἀναλυτικὰ στὸ σύνολο τῶν πρώιμων ἐμφανίσεων τῶν ἀρεοπαγιτικῶν κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα. Προσφέρει πηγές καὶ περιεχόμενα σὲ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Καισάρειος, ὁ Ὑπάτιος Ἐφέσου, ὁ Ἰωάννης Σκυθοπόλεως καὶ σὲ συριακὰς μεταφράσεις τῶν ἀρεοπαγιτικῶν. Ἡ σημασία τοῦ κεφαλαίου

ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνευτικὴ σύγκρουση χαλκιδονίων καὶ ἀντιχαλκιδονίων σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴ χρῆση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν, στὴ διάδοσή τους στοὺς μονοφυσιτικοὺς κύκλους, στὰ συντασσόμενα ἐρμηνευτικὰ τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἀπὸ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ χρῆση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν κατὰ τὸν 3ο αἰῶνα, μὲ ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στὴ Σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ τὸ 649 μ.Χ., ὅπου καὶ γίνεται ἡ καταδίκη τοῦ μονοθελητισμοῦ, καὶ στὴν Στ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τὸ 680/681 μ.Χ. Τὸ κεφάλαιο περιγράφει τὴν ἐρμηνευτικὴ χρῆση τοῦ ὅρου «*θεανδρική ἐνέργεια*» στοὺς μονοφυσιτικοὺς κύκλους γιὰ νὰ περάσει στὴν ἐκτενὴ ἱστορίηση τῶν χαλκεύσεων καὶ σκόπιμων ἐρμηνευτικῶν παραφθορῶν τῶν ἀρεοπαγιτικῶν, ὅπως ἀνακαλύφθηκαν ἀπὸ τὶς ἀναφερθεῖσες συνόδους.

Τὸ τέταρτο καὶ τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἐστιάζουν στὴ χρῆση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας καὶ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὁ π. Π. Τσορμπατζόγλου ἐρευνᾷ ἐξ ἴσου τὶς ἀγιοπατερικὲς πηγὲς τῆς περιόδου ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν συναφῶν συνόδων.

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο παρουσιάζεται ἡ χρῆση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν, μὲ ἐστίαση στὸν Πατριάρχη Φώτιο καὶ στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ.

Τὰ κεφάλαια ἐπτὰ, ὁκτὼ καὶ ἐννέα διερευνοῦν τὴν παρουσία τῶν ἀρεοπαγιτικῶν σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ λατινικὴ Δύση, ἡ Ἀρμενία, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ μεταφράσεις στὰ γεωργιανὰ, ἀραβικὰ καὶ σλαβονικά.

Ὁ συγγραφέας καταλήγει συμπερασματικὰ στὸ ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν ἀρεοπαγιτικῶν εἶναι ἄνθρωπος τοῦ πέμπτου αἰῶνος μὲ καταγωγή ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ

διοίκηση τῆς Θράκης, ἔχει δασκάλους τὸν Ἱερόθεο καὶ τὸν Πρόκλο καὶ στὴ συνέχεια ἐγκαθίσταται στὴν Κωνσταντινούπολη στὴ μονὴ τῶν Ἀκοιμήτων. «Ὁ Διονύσιος, ὅταν ἔγραφε τὰ ἔργα του, ζοῦσε στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ὕστερου νεοπλατωνισμοῦ καὶ τῶν μεγάλων πατέρων, οἱ ὅποιοι εἶχαν πρὸ πολλοῦ ἐντυπώσει καὶ ἐμπεδώσει τὴν παράδοση περὶ τῆς μετοχῆς καὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου» [σ. 133]. Ὁ συγγραφέας κατακλείει τὴ μελέτη μὲ διερώτηση ὡς πρὸς τὰ πορίσματα τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας γιὰ τὰ ἀρεοπαγιτικὰ ὡς τὰ τελευταῖα ἀπόκρυφα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας.

Ἡ δεύτερη μελέτη τοῦ βιβλίου εἶναι γραμμένη στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ ἀφορᾷ τὴ χρῆση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων κατὰ τὶς Συνόδους τοῦ Λατερανοῦ τὸ 649 μ.Χ. καὶ τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς, ὅπου καὶ σὲ ἀμφότερες καταδικάζεται ὁ μονοθελητισμός. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης ἀφορᾷ τὶς μονοφυσιτικὲς ἐρμηνεῖες καὶ χρήσεις τῶν ἀρεοπαγιτικῶν, ὅπως καὶ τὴν αἰτιολόγηση τῆς μεγάλης σημασίας τους γιὰ τὶς μονοφυσιτικὲς ὁμάδες. Σχολιάζονται καὶ δίδονται πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὰ πρόσωπα τῶν Θεμιστίου, Σεβήρου Ἀντιοχείας, Ἰουλιανοῦ Ἀλικαρνασσοῦ. Γίνεται ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στὴ συνάντηση ὀρθοδόξων καὶ μονοφυσιτῶν τὸ 532 μ.Χ. διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ, στίς ἀντιδράσεις τῶν ὀρθοδόξων γιὰ τὴ χρῆση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν κατὰ τὴ διάσκεψη καὶ κατόπιν αὐτῆς διὰ τῆς ἐμπλοκῆς Λεοντίου τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Ἰωάννου Σκυθοπόλεως καὶ τοῦ ἀγίου Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου.

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης περιγράφει τὴ «*χάλκευση-νοθεία*» τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων, ἀφ' ἐνὸς ὡς φυσικὴ προϋπόθεση τῆς μονοφυσιτικῆς θεολογίας καὶ ἀφ' ἐτέρου ὡς ἐσκεμμένη

πολιτική ενέργεια τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας, μὲ σκοπὸ τὴν ἔνωση μετὰ τῶν μονοφυσιτικῶν πληθυσμῶν τῆς Αἰγύπτου, κατόπιν προτροπῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου.

Τὸ τρίτο μέρος τῆς μελέτης ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴ Σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ. Ὁ συγγραφέας διεξέρχεται ἀναλυτικὰ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου καὶ περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὴ διαπίστωση τῆς χάλκευσης τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἀπὸ τοὺς μονοφυσίτες καὶ τοὺς μονοθελητές, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν πρόταξη τῆς ἀληθοῦς ἐρμηνείας ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους μὲ βάση καὶ τὴν προγενέστερη πατερικὴ παράδοση. Τὸ σημαντικώτατο στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ μέρους εἶναι ἡ κλιμακωτὴ περιγραφὴ τῆς μονοθελητικῆς ἔριδας μὲ πρόσωπα, γεγονότα καὶ διατάγματα, ἔχοντα ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀβίαστη παρακολούθηση τῆς σημασίας τῶν πρακτικῶν τῆς Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ.

Τὸ τέταρτο μέρος τῆς μελέτης ἐστιάζει στὰ πρακτικὰ τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφέας, «σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ, κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἡ παρουσία τοῦ ἀρεοπαγιτικοῦ ἔργου ἦταν περιστασιακὴ» [σ. 200]. Τὸ βασικὸ ζήτημα εἶναι ἡ ἐξέταση τοῦ μονοθελητισμοῦ τοῦ πατριάρχου Μακαρίου Ἀντιοχείας καὶ ἡ ἀντιπαραβολὴ ὀρθοδόξων καὶ μονοθελητικῶν χρήσεων σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴ γνησιότητα καὶ τὴ συστοιχία τους μὲ τὴν παράδοση. Ὁ συγγραφέας παραθέτει ἀναλυτικὲς ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ἀπουσία τῆς μνείας τῶν ἀγίων Μαρτίνου καὶ Μαξίμου καὶ τῆς μὴ ἀναγνωρίσεως τῆς Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ βάση τὰ ἱστορικὰ τεκταινόμενα.

Ἡ βιβλιογραφία τῆς μελέτης εἶναι πολὺ ἀναλυτικὴ καὶ ἐνημερωμένη μὲ

ἀκρίβεια γιὰ τὰ ἐξεταζόμενα ζητήματα, ὅπως τίθενται μέχρι σήμερα στὸν διεθνεπιστημονικὸ χῶρο.

Ὁ συγγραφέας δὲν ἀφήνει ἀτεκμηρίωτη καμμία πρόταση τῆς μελέτης. Κάθε πρόταση ὑποστηρίζεται ἀπὸ πολλαπλὲς πηγὲς καὶ τὴν ἀντίστοιχη διεθνεβιβλιογραφικὴ συζήτηση. Κάθε ὑπόθεση τοῦ συγγραφέα ἐρείδεται σὲ ἱστορικὰ καὶ κειμενικὰ δεδομένα, χωρὶς νὰ ἀφήνεται χῶρος σὲ ἰδιωτικὲς ἐμπνεύσεις καὶ ἀθεμελίωτες ἐρμηνείες.

Στὶς ἀρετὲς τῆς μελέτης πρέπει νὰ πιστωθεῖ ἡ ἐνασχόληση μὲ δεκάδες παράπλευρα ζητήματα, ὅχι μικρότερης σημασίας ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ θέμα τῆς μελέτης. Ὁ συγγραφέας, μὲ μεθοδολογικὴ ἐπιλογὴ τὴν παρουσίαση ὅλων αὐτῶν τῶν ζητημάτων στὶς ἐκτενέστερες ὑποσημειώσεις, εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη σὲ ἄλλα μείζονος σημασίας ὅπως: 1. τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως στὴ θεία Λειτουργία σὲ συσχέτιση μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων· 2. τὴ σχέση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν καὶ τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας· 3. τὴ συζήτηση Σεβηριανῶν καὶ Ὀρθοδόξων διὰ τῆς πρωτοβουλίας τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ· 4. τὴν ἀμφισβήτηση τῆς γνησιότητος τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο Ὑπάτιο Ἐφέσου· 5. τὸ ζήτημα τοῦ σχολιασμοῦ τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἀπὸ τοὺς ἅγιο Μάξιμο καὶ Ἰωάννη Σκυθοπόλεως· 6. τὸ ζήτημα τῆς ταυτότητας τοῦ προσώπου τῶν ἀρεοπαγιτικῶν· 7. τὴν ἀντιμονοθελητικὴ στάση τοῦ πάπα Μαρτίνου, τὴ σύγκληση τῆς συνόδου στὸ Λατερανὸ καὶ τὶς πολιτικὲς συνέπειές της ὡς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα· 8. τὴ σχέση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ νεοπλατωνισμοῦ· 9. γραμματολογικὰ ζητήματα ἀφορῶντα τὸν νεοπλατωνικὸ Πρόκλο, τοὺς ἁγίους Μάξιμο, Ἀναστάσιο

Συναΐτη καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς Λεόντιο Βυζάντιο καὶ Ἰωάννη Σκυθοπόλεως.

Τὸ ἔργο τοῦ π. Π. Τζορμπατζόγλου εἰσάγει τὸν εἰδικὸ μελετητὴ καὶ τὸν ἀναγνώστη εἰδικῶν θεολογικῶν ζητημάτων στὴν παρακολούθηση τῆς ἐρμηνευτικῆς διαδρομῆς τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων ἀναλόγως τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου καὶ ἐποχῆς σὲ μία πορεία χιλίων ἐτῶν. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ μελέτη εἶναι πολὺ

σημαντικὴ γιὰ κάθε ἀσχολούμενο μὲ τὰ ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα, διότι ἀξιοποιεῖ καὶ ἐρμηνεύει τὶς πηγές, χρησιμοποιώντας τὶς ὑπάρχουσες κριτικὲς ἐκδόσεις ἐπὶ τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων καὶ ἐνημερώνει μὲ ἀκρίβεια καὶ πληρότητα τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὶς ἐρμηνευτικὲς τάσεις στὴ διεθνή βιβλιογραφία.

Δρ. Γεώργιος Ἀγ. Σίσκος
Ε.ΔΙ.Π. Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.